

**ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻՆ ԱՆԳՐԱԳԱՌՆԱԼՈՒ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
ՅՈՒ ԴԱՏՄԱ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԸ**

Մովսես Խորենացին իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում, անդրադառնալով Աստվածաշնչից կատարված վկայակոչումներին, ղեկավարվել է պատմա-համեմատական մեթոդով: Աստվածաշնչական թեմաների կիրառման անհրաժեշտությունը, ինչպես հետևում է Խորենացու երկից, թելադրված էր թե՛ համաշխարհային պատմության մեջ Հայաստանի տեղը ցույց տալու և թե՛ Հայոց պատմությունը հոգևոր ամբողջականության մեջ շարադրելու անհրաժեշտությամբ:

Արդեն իսկ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի երեք գրքերում Աստվածաշնչից քաղված նյութերի հիմնան վրա կատարված շարադրանքի հաջորդականությունից երևում է Պատմահոր աշխարհայացքային ընկալումներից բխող գիտահետազոտական հայեցակարգը, որի հիմնական առանցքն էր Հայոց տեղաբնիկ տոհմաբանության և այդ հիմքի վրա բարձրացած ազատագրական պայքարով պահպանվող պետականության գաղափարը:

Առաջին գրքում քննության նյութ դարձնելով Հին Կտակարանի թեմատիկային ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող նյութերը, Պատմահայրը, ըստ այդմ, Հայոց հնագույն պատմության շարադրանքը միախլուսել է համամարդկային ազգաբանությանը, ցույց տալով՝ հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունից սկսվող Հայաստանի պատմության տեղը հին աշխարհի երկրների պատմության մեջ: Այդ խնդիրը լուծելու համար Մովսես Խորենացին, նույնիսկ ընդլայնելով իր հետազոտության աղբյուրագիտական հենքը, ընդգծել է, որ նաև Սուրբ Գրքից դուրս՝ հին պատմություններից է քաղելու հավաստի տեղեկություններ Նոյի սերունդների ազգաբանությանն անդրադառնալիս: Այս կապակցությամբ նա գրել է. «Աստուածայնոյն Գրոյ զիւրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպիական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարելեացն և իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս զտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեկին անսուտ»¹:

Հայ պատմիչներից Մովսես Խորենացին առաջինն էր, որ Հայոց աշխարհի ամբողջական պատմությունը, իր ժամանակի առումով, դիտել է Աստվածաշնչի համատեքստում: Այսպես, գրելով Հայկի բնակեցրած տեղի մասին, նա նշել է. «Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիւն ընդ արևմուտս հիւսիսոյ, գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ»: Ինչպես նաև, մեկ այլ տեղ գրել է. «... վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ըննդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. «Հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան զնդին»»:

Կորյունն իր շարադրանքում *Ասքանազան* անվանումը որպես պատմական իրողություն է դիտել Հայոց աշխարհի և ազգի կապակցությամբ. «ՁԱՁՔԱՆԱՁԵԱՆ

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 33, 67:

Ազգին և զՀայաստան աշխարհին զաստուածապարգել գրոյն...», իսկ Ազաթանգեղոսը. («Ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգիս, զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարգև անետեացն անետարանին քարոզելոյ բանին կենաց», «... բղխեցին Հայոց տանն Թորգոմայ շնորհք քարոզութեան Անետարանին պատուիրանացն Աստուծոյ», «... բիրաւորք ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Թորգոմայ») և Փալստոս Բուզանդը («... տան որդւոց Թորգոմայ աշխարհին Հայոց»³) *Թորգոմայ* անվանումը:

Կորյունն արդեն իսկ որպէս Հայոց պատմութեանը վերաբերող պատմական փաստ է ներկայացրել *Ասքանազյան ազգ-Հայոց ազգ* նույնացումը, այն բխեցնելով աստվածաշնչային խոսքից «Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան զնդին» մասին, որը հայ պատմագիրներից առաջինը Մովսէս Խորենացին Հայոց պատմութեան առումով էր դիտարկել, գրելով. «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչև ցտերութիւնն Պարթևաց: Քանզի ինձ այսոցիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք⁴: ... Եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ...»⁵:

Աստվածաշնչի գրաբար բնագրի («Պատուէր տուք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան զնդին»), «Այրարատեան» անվանման հետ «թագաւորութեանցն» բառի կիրառումը հոգնակիով հիշեցնում է նույնպէս հոգնակիով ներկայացված «ի լերինս Արարատայ» արտահայտությունը⁶:

Մովսէս Խորենացու և Ազաթանգեղոսի հիշատակած «Ազգ տանն Թորգոմայ», «Թորգոմայ ազգ» և Կորյունի՝ «Ասքանազյան ազգ» անվանումները ծագում են Նոյի որդի Հաբեթի թոռների՝ Թորգոմի և Ասքանազի անուններից, որոնք Գամերի որդիներն էին⁷:

Մովսէս Խորենացու տեքստի վերոհիշյալ երկու հատվածները վկայում են Աստվածաշնչի, որպէս սկզբնաղբյուրի նկատմամբ նրա պատմաբնական մոտեցման մասին: Եթե առաջինի դեպքում նա, Հին Կտակարանի համապատասխան մասերը նկատի ունենալով, այն դիտել է զրված «սեպիական ազգ»-ի համար, ապա նույն՝

¹ Պատմութիւն վարդգ և մահտամ առ երանելոյ սրբոյն Մաշթոցի վարդապետի մերոյ քարգմանչի ի Կորիւն վարդապետէ, Երևան, 1981, էջ 70:

² Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տվդիս, 1909, էջ 12-13, 403, 415:

³ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Զ Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 104, 284:

⁴ Նույն տեղում, էջ 302, ծան. 2: Ասքանազ անունը հիշատակված է Աստվածաշնչի նաև Ծննդոց (Ժ 3) և Ա Մնացորդաց (Ա 5) գրքերում, որպէս Յաբեթի թոռ:

⁵ Գ. Մարգարյանը նշել է, որ Մովսէս Խորենացին իր երկում հանդես եկող երկու հարստություններից այստեղ նկատի է ունեցել առաջինը, որն սկսվում էր Սկայաբոբու որդի Պարույրով՝ հայերի նախնի Հայկի սերնդից, իսկ երկրորդը՝ Արշակունիների հարստությունն էր, որն առաջացել էր պարթև Արշակունիներից (Мовсес Хоренаци, История Армении, перев. с древнеарм. языка, введение и прим Г. Саркисяна, Ереван, 1990, с. 228-229, прим .144):

⁶ Մովսէս Խորենացի, էջ 66-67:

⁷ Երեմիա, ԾԱ 27:

⁸ Ծննդ., Ը 4:

⁹ Ծննդ., Ժ 2-3:

Հին Կտակարանի Երեմիայի մարգարեությունից քաղված այս հատվածը Խորենացին ներկայացրել է որպես Հայոց հնագույն պատմության որոշակի ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. VI դար) վերաբերող ծանրակշիռ փաստ, քանզի գրել է. «Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ»¹:

Պատմահոր երկի առաջին գրքի բովանդակության գլխավոր առանցքն է Հայոց ծագումնաբանական արմատների դիտարկումը աստվածաշնչային հավատիության տեսանկյունից: Այսինքն, Մովսես Խորենացին, յուրաքանչյուր կերպարի, կամ դրվագի մասին խոսելիս, Աստվածաշնչի վրա հիմնված ուղղակի և արտաքին սկզբնաղբյուրներից եկող անուղղակի փաստարկների միջև նույնիսկ հակասությունների առաջացման դեպքում, լուծումները փնտրում է հաշվի առնելով Աստվածաշնչից թխող ընկալումները:

Սկզբնաղբյուրային ոչ-ստույգ բնույթի տեղեկություններից առաջացող հակասություններից խուսափելու անհրաժեշտությունից ելնելով, Պատմահայրը յուրաքանչյուր դեպքում իր պատմաքննական մեթոդից թխող ուրույն վերաբերմունքն է ցուցաբերել, գրելով. «Եւ այսոքիկ զոյցք սուտ կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ»²: Այստեղ խոսքը Քսիստոթրոսի և նրա որդիներից Սիմ-Ջրվանի, Տարբանի մասին զրույցն է: Մովսես Խորենացու մոտ մաս ալ տեղեկություններ կան, որոնք նույնպես պետք է զրույցներից քաղված լինեն: Այսպես Գնթունիների տոհմանվան ծագման մասին պատմելիս, Խորենացին գրել է, որ Վաղարշակ թագավորը. «Եւ զգեցուցանողս իւր զծեռնս ի զաւակէ Քանանացւոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս»: Այն, որ այս կարգի տեղեկությունը կասկած է հարուցում, նշել է ինքը՝ Պատմահայրը, ընդգծելով. «... ոչ գիտեմ էր աղագաւ»³:

Ավելին, Մովսես Խորենացին խիստ բացասական գնահատական է տվել պարսից առասպելակերպ զրույցներին: Դիմելով Սահակ Բագրատունուն, Պատմահայրը գրել է. «Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ և Բիւրասպեայ Աժդահակայ փժուկ և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, և անբարի առաջնոյ մորա բարերարութեան, և դիւաց մճա սպասաւորութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և զսուտն... Ձի՞նչ քեզ այսոքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պետք անմիտ և անհաճար բանից յարմարանք»⁴:

Պատմահոր այսպիսի բացասական դիրքորոշումը պարսից առասպելների նկատմամբ պետք է բացատրել թերևս այն հանգամանքով, որ նա դրանցում տեսնում էր Աքեմենյանների ժամանակաշրջանում գտնվող այն ակունքները (մ. թ. ա. VI դ.), որոնք սնում էին Սասանյանների կողմից Պարսկաստանում III դարի երկրորդ կեսին պետական կրոն հռչակված զրադաշտականությանը⁵: Իրանի գահին հաստատվելու

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 67:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 110:

⁴ Նույն տեղում, էջ 89:

⁵ Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972, с. 302.

հենց առաջին տասնամյակներից Սասանյանները ծգտեցին իրենց ազդեցությունը տարածել հարևան երկրների, մասնավորապես Հայաստանի վրա¹:

Սովսես Խորենացին մանրամասն գրել է այն բռնությունների մասին, որոնք III դ. 60-70-ական թվականներից, երբ Հայոց գահը ժամանակավորապես անցել էր պարսկական արքունիքի հսկողության տակ, զրադաշտական մոզերը գործադրեցին Հայաստանում ի կատարումն Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության: Պատմահայրը, պատմելով Հայաստանում սասանյան արքայազն Որմիզդ-Արտաշիրի գահակալության տարիների մասին, գրել է. «Իսկ Արտաշի... զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բազմին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արարա Վադարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»: Հայաստանում հոգևոր ասպարեզում կատարվող ավերածությունները կազմում էին Սասանյանների կողմից կիրառվող բռնազավթման քաղաքականության մասը, քանի որ, նրանք ուժեղացրին ճնշումը նաև վարչաքաղաքական և տնտեսական ասպարեզներում, ինչպես տեղեկանում ենք Սովսես Խորենացու շարադրանքի շարունակությունից. «Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենևինք զիւր անունն հաստատէ: Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք, ամս քսան և վեց»: Այս ժամանակաշրջանը Սովսես Խորենացին անվանել է «յամս անիշխանութեան»²: Տրդատ Մեծի գահակալությամբ³ և, հատկապես, Մծրինի 40-ամյա պարսկա-հռոմեական պայմանագրի (298 թ.) կնքումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը վերականգնեց իր անկախությունը:

Պարսկահռոմեական նվաճողական քաղաքականության հետևանքով անկում ապրած հայ Արշակունիների թագավորության ժամանակակիցն էր Սովսես Խորենացին, որը ականատես եղավ թե՛ քաղաքական և թե՛ կրոնական բնագավառներում, նվաճողների իրականացրած բռնությունների: Հենց Խորենացուց ենք իմանում, հատկապես, Սահակ Պարթևի կաթողիկոսության ընթացքում Սասանյանների կիրառած խարդավանքների մասին: Շապուհ III-ը և նրան հաջորդած Արտաշիրը չհամրոժեցին խոսքով IV-ի ինքնուրույն քայլերը: «Շապուհ էր ցասմամբ ընդ խոսքովայ ի բարեկամանալն Արկադեայ անծամբ, յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն հանդերձ սպառնալեօք... Եւ Արտաշ-րի ընկեցեալ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎառձապուհ զեղբայր նորին»⁴: Վառձապուհի և մի քանի ամիսների ընթացքում նրան հաջորդած խոսքով IV-ից հետո Հայոց գահին Հագկերտ I-ը նստեցնում է իր որդուն՝ Շապուհին, որի գահակալությունը Պատմահայրը բնութագրել է. «... անարգաբար թագաւորեալ Հայոց Շապիոյ»⁵. Վերջին պաշտոնական հարվածը Սահակ Պարթևի կաթողիկոսական իշ-

¹ Երեմյան Ս., Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա ի Չարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, N 2, էջ 68, ЛѲковнн В. Г., Иран в III в, М., 1979, с. 6-7:

² Սովսես Խորենացի, էջ 215-216:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 320-321:

⁵ Նույն տեղում, էջ 321, 332:

խանութանը հասցրեց պարսից արքա Վռամ (Վառահիրան) V-ը (421-439 թթ.): Արտաշես-Արտաշիր Արշակունուն թագավորական իշխանությունից զրկելուց և ձերբակալելուց հետո, Վռամը «նոյնպես և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և տալ փոխանակ նորա յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն»¹:

Սասանյանների բռնությունները կրոնական ասպարեզում բխում էին նրանց ձգտումից թուլացնել Հայ եկեղեցին, որը, հանդիսանալով Ընդհանրական եկեղեցու բաղկացուցիչ մասը, միևնույն ժամանակ, արդեն իսկ IV դարի ընթացքում անկախացել էր Հռոմեական կայսրության սահմաններում գտնվող Կեսարիայի միտրոպոլիտների ազդեցությունից և, փաստորեն, կայացել որպես ազգային եկեղեցի²: Սասանյանները, գիտակցելով Հայ եկեղեցու ազգապահպան և միավորիչ նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում, պառակտիչ գործողություններ էին ձեռնարկում կաթողիկոսական իշխանության դեմ: Այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերից էր Սուրմակի կարճատև աթոռակալությունից հետո ոմն ասորի Բրքիշոյի աթոռակալումը: Նրա օրոք Հայ եկեղեցուն հասցրած վնասի մասին Խորենացին գրել է. «Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տնկալուչս, անժուժաբար և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս»³:

Այս ժամանակաշրջանում, նույնիսկ պարսից արքունիքի հետապնդումների պայմաններում, այնքան մեծ էր Սահակ Պարթևի հեղինակությունը, որ Բրքիշոյից հետո, Վռամը, խիստ սահմանափակություններ նշանակելով, թույլ տվեց վերադառնալ Հայաստան մեկ՝ այլ ասորի դրածոյի հետ: Ինչպես Խորենացին է գրել. «Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ՝ թողու ի նա զեօղս սակաւս ի նորին տանէ, զի նստցի միայն յինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունելով միայն վարդապետտութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շամուէլն յանձն առնուցու»⁴: Շմուէլը, ինչպես և սպասվում էր, շարունակեց Բրքիշոյի անփառունակ գործը, ինչի մասին վկայում է Պատմահայրը, որը Հայ եկեղեցուն և հատկապես Սահակ Պարթևին բաժին հասած հալածանքների ականատեսն էր⁵: Շմուէլի մահվանից հետո, երբ նախարարները խնդրեցին Սահակ Պարթևին կրկին բարձրանալ կաթողիկոսական աթոռին, նա չհամաձայնեց, իր հրաժարումը հիմնավորելով իրեն երևացած տեսիլքով⁶: Իհարկե, Սահակ Պարթևի հրաժարման պատճառներից պետք է լիներ այն անբարենպաստ մթնոլորտը, որը ստեղծվել էր իր կաթողիկոսության տասնամյակների ընթացքում պարսից

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 349:

² Տես՝ Հարությունյան Բ., Հայոց արքունիքի դերը Հայոց եկեղեցու անկախության գործում. - «Հայոց եկեղեցի և պետություն», Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 28-48: Ա.Մուշեղյանը գրել է. «Պապ թագավորի ջանքերով Հայ եկեղեցուց վերացավ Կեսարիայի աթոռի գերիշխանությունը, իսկ Հայաստանը դադարեց լինել «Կեսարիայի աթոռի մահանգ», ինչպես համարվում էր Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրման ժամանակից ի վեր» (Նույն գրքում՝ Մուշեղյան Ա., Հայ եկեղեցու և Հայոց պետության փոխադարձությունները V դարի հայ մատենագրության մեջ, էջ 53):

³ Մովսես Խորենացի, էջ 349:

⁴ Նույն տեղում, էջ 350:

⁵ Նույն տեղում, էջ 354:

⁶ Նույն տեղում:

արքունիքի վարած քաղաքականության հետևանքով¹, որը, ծգտելով թուլացնել Հայ եկեղեցին, հող էր նախապատրաստում Հայաստանում մազդեզականություն տարածման համար: Այսպիսի իրողությունով պետք է թելադրված լիներ Մովսես Խորենացու խիստ քննադատական մոտեցումը պարսից առասպելներին:

Միևնույն ժամանակ, առասպելների մասին խոսելիս, Մովսես Խորենացին, կիրառելով համեմատական մեթոդը, պարսկական առասպելներից զանազանել է հունական առասպելները, նշելով. «Մի՞ արդեօք յունական պերճ ողորկ առասպելք իցեն հանդերձ պատճառաւ...»: Այս նախադասության շարունակությունում Պատմահայրը խիստ կարևոր ընդհանրացում է կատարել այս կարգի առասպելների պատմական արժեքի մասին, ինչը նրա կիրառած պատմա-համեմատական մեթոդի արգասիքը կարելի է համարել հին գրույցների առասպելների ուսումնասիրության բնագավառում: Պատմահայրը գրել է. «... որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ »:

Մովսես Խորենացին հնագույն ժամանակներից եկող՝ նախաքրիստոնեական-հեթանոսական և քրիստոնեական դարաշրջանների Հայոց պատմությունը ընդգրկող շարադրանքի հիմքում դնում է Աստվածաշունչը, գրելով. «Եւ սկսայց՝ յորոց և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յազգս ակզբանն առասպելս, բայց եթ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք և զարս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ զայցեն պատմութիւնք բանից. մինչև ի հարկէ երթեալ հասանիցենք ի հեթանոսականսն զոուցատրութիւնս. սակայն և ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծենք, առնուլ»²: Այսինքն, այս տողերը, փաստորեն, ներկայացնում են Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգի ծրագիրը՝ իր կողմից օգտագործվող սկզբնաղբյուրների հանդեպ:

¹ Մահակ Պարթևը, չնայած պարսից արքայի կողմից զրկվել էր կաթողիկոսական աթոռից, այնուամենայնիվ, իր հնարավորության սահմաններում շարունակում էր հոգևոր-կրթական գործը, ինչպես հաղորդում է Խորենացին. «Այլ մեծն Մահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ի Բագրևանդ գաւառի, ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց լոյս յերկնից ի մկրտել սրբոյն Գիորգորի օՏրդատ արքայ և զբոլոր Հայս» (Նույն տեղում, էջ 354):

² Նույն տեղում, էջ 89-90:

³ Նույն տեղում, էջ 12: